

Date: 27th August-2026

O'ZBEK TILIDA GENDER KATEGORIYASINING NOMINATIV VOSITALARI

Xayitova Muhabbat Abdurashidovna

Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda o'zbek tilida gender kategoriyasining nominativ vositalar orqali ifodalanishi, genderni xoslangan birliklarning leksik-semantik, funksional-pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlari tadqiq etiladi. O'zbek tilida grammatik jins kategoriyasi alohida grammatik paradigma sifatida mavjud bo'lmas-da, shaxsning biologik jinsi, ijtimoiy roli, qarindoshlik munosabati, kasbiy faoliyati hamda jamiyatdagi mavqei ifodalovchi ko'plab nominativ birliklar mavjud. Tadqiqotda gender ma'nosini bevosita va bilvosita ifodalovchi birliklar, qarindoshlik terminlari, shaxs nomlari, kasb-hunar nomlari va murojaat shakllarining o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: gender, gender kategoriyasi, nominatsiya, nominativ vosita, genderni xoslangan birlik, leksik birlik, semantika, lingvopragmatika, lingvomadaniyat.

Kirish

Bugungi antropotsentrik tilshunoslikda til hodisalarini inson omili bilan bog'liq holda o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi. Bunda tilning faqat struktur tuzilishi emas, balki uning inson tafakkuri, ijtimoiy faoliyati, madaniy tajribasi va kommunikativ xulqi bilan aloqasi ham tadqiq etiladi. Ana shunday yo'nalishlardan biri gender lingvistikasi bo'lib, unda til va gender munosabati, ayol va erkakning tildagi ifodasi, gender stereotiplari hamda genderni xoslangan til birliklari o'rganiladi.

Gender va grammatik jins tushunchalarini bir-biridan farqlash zarur. Grammatik jins muayyan tillarda otlarning grammatik kategoriyasi sifatida shakllangan bo'lsa, gender kengroq ijtimoiy-madaniy tushuncha hisoblanadi. G.G. Corbett grammatik genderni grammatik tizim bilan bog'liq hodisa sifatida tahlil qilib, turli tillarda uning turlicha namoyon bo'lishini ko'rsatadi.¹

¹ Corbett G.G. Gender. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

O'zbek tilida grammatik jinsning mustaqil grammatik kategoriyasi mavjud emas. Biroq bu o'zbek tilida gender ma'nosi ifodalanmaydi, degani emas. Aksincha, tilimizda shaxsning biologik jinsi va ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini bildiruvchi ko'plab leksik birliklar mavjud. Mazkur birliklar nominatsiya jarayonida gender ma'nosini shakllantiradi.

Nominatsiya — voqelikdagi predmet, shaxs, hodisa va tushunchalarning til birliklari orqali nomlanish jarayonidir. Gender nuqtayi nazaridan nominatsiya jarayonida shaxsning jinsi, yoshi, ijtimoiy mavqei, qarindoshlik munosabati va jamiyatdagi roli muhim semantik belgilar sifatida yuzaga chiqishi mumkin.

Gender kategoriyasining nominativ ifodasi

Date: 27th August-2026

O'zbek tilidagi genderga xoslangan nominativ birliklarni o'rganishda, avvalo, ularning semantik tarkibiga e'tibor qaratish lozim. Erkak, ayol, o'g'il, qiz, ota, ona, aka, opa, uka, singil kabi birliklarda shaxsning jinsiga oid ma'no bevosita ifodalangan.

Bunday birliklarning ayrimlari faqat biologik jinsni emas, balki qo'shimcha ijtimoiy va madaniy ma'nolarni ham ifodalaydi. Masalan, ona leksemasi biologik jihatdan ayol shaxsni bildirishi bilan birga, o'zbek lingvomadaniyatida mehr, tarbiya, fidoyilik, oilaparvarlik kabi tushunchalar bilan ham bog'lanadi. Xuddi shuningdek, ota leksemasi mas'uliyat, himoya, tarbiya va oiladagi tayanch kabi tushunchalarni faollashtirishi mumkin.

Demak, nominativ birlikning lug'aviy ma'nosi va uning lingvomadaniy mazmuni o'zaro bog'liq bo'ladi. V.A. Maslova til birliklarida xalqning tarixiy va madaniy tajribasi mujassamlanishini ta'kidlab, bunday birliklarni lingvomadaniy nuqtayi nazardan o'rganish zarurligini ko'rsatadi.²

² Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001.

Qarindoshlik terminlari — gender nominatsiyasining faol vositasi

O'zbek tilida gender ma'nosini ifodalovchi nominativ birliklarning katta qismini qarindoshlik terminlari tashkil etadi. Ota–ona, aka–opa, uka–singil, amaki–amma, tog'a–xola, o'g'il–qiz, kuyov–kelin, er–xotin kabi birliklar shaxslar o'rtasidagi qarindoshlik munosabatini bildirishi bilan birga ularning jinsini ham aniqlaydi.

Masalan, aka va opa birliklari qarindoshlik munosabatini ifodalash bilan birga, mos ravishda erkak va ayol jinsidagi shaxsni bildiradi. Tog'a va xola birliklarida ham qarindoshlik munosabati gender belgisi bilan birgalikda ifodalanadi.

O'zbek tilining qarindoshlik terminlari xalqning ijtimoiy-madaniy munosabatlari bilan chambarchas bog'langan. Sh. Rahmatullayev o'zbek tilidagi frazeologik va leksik birliklarni tahlil qilish jarayonida milliy-madaniy mazmunning til birliklarida aks etishini ko'rsatadi.³

³ Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.

Qarindoshlik terminlarining gender jihatdan ahamiyati shundaki, ular shaxsning jinsini alohida grammatik vosita bilan emas, balki mustaqil leksik birlik orqali ifodalaydi. Shu sababli o'zbek tilida gender ma'nosining leksik nominatsiya orqali ifodalanishi juda faol ekanligini ko'rish mumkin.

Kasb-hunar nomlarida gender ifodasi

Gender nominatsiyasining yana bir muhim sohasi kasb va faoliyat nomlaridir. O'zbek tilida o'qituvchi, shifokor, professor, muhandis, rahbar, direktor, jurnalist kabi ko'plab kasb nomlari grammatik jihatdan ayol va erkakni ajratmaydi.

Date: 27th August-2026

Masalan, o'qituvchi so'zi ayolga ham, erkakka ham nisbatan qo'llanishi mumkin. Gender ma'nosi esa kontekst, ism, murojaat shakli yoki qo'shimcha aniqlovchi orqali anglashiladi: ayol o'qituvchi, erkak o'qituvchi, yosh o'qituvchi va hokazo.

Bu holat o'zbek tilida gender ma'nosining grammatik emas, ko'pincha leksik-kontekstual xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Genderning nominativ ifodasini o'rganishda aynan mana shu xususiyat muhim nazariy ahamiyatga ega.

Zamonaviy ijtimoiy hayotda ayol va erkaklarning kasbiy faoliyat doirasi tobora kengayib borayotgani natijasida ilgari ma'lum gender bilan ko'proq bog'langan kasb nomlari umumiy nominativ birliklarga aylanmoqda. Bu esa tilning jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlarni aks ettirish xususiyatini ko'rsatadi.

Murojaat birliklarining gender xususiyati

Genderga xoslangan nominativ birliklarning muhim ko'rinishlaridan yana biri murojaat shakllaridir. O'zbek tilida aka, opa, singlim, ukam, onaxon, otaxon, qizim, bolam, akajon, opajon kabi birliklar muloqot jarayonida keng qo'llanadi.

Ushbu birliklar faqat adresatning jinsini ko'rsatmaydi. Ularda hurmat, mehr, yaqinlik, samimiyat, ijtimoiy masofa va kommunikativ munosabat kabi pragmatik ma'nolar ham mavjud.

Masalan, onaxon murojaati ayol jinsidagi shaxsga nisbatan qo'llanib, uning yoshiga hurmatni ham bildiradi. Otaxon esa erkak shaxsga nisbatan qo'llanib, yosh va ijtimoiy mavqega hurmat ma'nosini yuzaga chiqaradi.

Demak, gender nominatsiyasi pragmatik vazifa bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Bunday birliklarni faqat semantik jihatdan emas, balki kommunikativ vaziyat nuqtayi nazaridan ham tahlil qilish lozim.

Gender nominativ birliklarining lingvomadaniy xususiyati

O'zbek tilidagi genderga xoslangan birliklar xalqning milliy-madaniy dunyoqarashini ham aks ettiradi. Ayniqsa, ona, ota, kelin, kuyov, qiz, yigit kabi birliklarning mazmunida milliy qadriyatlar bilan bog'liq ko'plab semantik komponentlar mavjud.

Ona tushunchasi o'zbek madaniyatida mehr, tarbiya va oilaviy birlik bilan bog'liq. Kelin tushunchasida esa yangi oilaga moslashish, hurmat, odob va hayo kabi tushunchalar faol bo'lishi mumkin. Yigit leksemasida yoshlik bilan bir qatorda mardlik, jasorat va faoliyatga oid ijobiy baholar ham yuzaga chiqadi.

Bunday semantik xususiyatlar gender birliklarining oddiy nominativ vosita emas, balki lingvomadaniy axborot tashuvchi birlik ekanligini ko'rsatadi.

Gender nominativ birliklarini tasniflash

O'zbek tilidagi genderga xoslangan nominativ vositalarni quyidagicha guruhlash mumkin:

Birinchi guruh — bevosita gender ma'nosini bildiruvchi birliklar:

Erkak, ayol, o'g'il, qiz, erkakcha, ayolcha va boshqalar.

Ikkinchi guruh — qarindoshlik orqali genderni ifodalovchi birliklar:

Ota, ona, aka, opa, uka, singil, amaki, amma, tog'a, xola, kuyov, kelin.

Date: 27th August-2026

Uchinchi guruh — ijtimoiy mavqe va murojaat orqali genderni ifodalovchi birliklar: Otaxon, onaxon, aka, opa, janob, xonim.

To'rtinchi guruh — kontekst orqali gender mazmuni aniqlanadigan birliklar:

O'qituvchi, shifokor, professor, rahbar, direktor, muhandis kabi umumiy kasb nomlari.

Mazkur tasnif o'zbek tilida gender ma'nosining birgina til sathiga mansub vositalar orqali emas, balki turli nominativ birliklar yordamida ifodalanishini ko'rsatadi.

Xulosa

O'zbek tilida gender kategoriyasining nominativ vositalari o'ziga xos va ko'p qatlamli tizimni tashkil etadi. O'zbek tilida grammatik jinsning alohida kategoriyasi mavjud bo'lmasa-da, gender ma'nosi leksik, semantik, kontekstual, pragmatik va lingvomadaniy vositalar orqali faol ifodalanadi.

Genderga xos nominativ birliklar shaxsning biologik jinsini bildirish bilan bir qatorda uning qarindoshlik munosabati, yoshi, ijtimoiy mavqei, kasbiy faoliyati va jamiyatdagi rolini ham ifodalashi mumkin.

Ayniqsa, qarindoshlik terminlari, murojaat birliklari va shaxs nomlari o'zbek tilida gender nominatsiyasining muhim vositalari hisoblanadi. Ularning semantik tarkibida milliy-madaniy qadriyatlar, gender stereotiplari va xalqning tarixiy tajribasi ham mujassamlangan.

Shunday qilib, o'zbek tilida gender kategoriyasining nominativ vositalarini tadqiq etish tilning inson omili bilan bog'liq xususiyatlarini ochib berish, genderga xoslangan birliklarning semantik va pragmatik imkoniyatlarini aniqlash hamda o'zbek lingvomadaniyatining o'ziga xos jihatlari yoritish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Cameron D. Gender and Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
2. Corbett G.G. Gender. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.
5. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.

